

Θανάσης Δ. Κωτσάκης
Δρ. Ιστορίας του Πολιτισμού

Η εθνική συνείδηση στο Αιγαίο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα

Η έννοια του έθνους σύμφωνα με τη δυτική θεώρηση και η ελληνική περίπτωση

Στις ημέρες μας έχει εν πολλοίς επικρατήσει στον χώρο της εγχώριας ιστοριογραφίας η χρήση του όρου *έθνος*[1] ως συνωνύμου του όρου *έθνος-κράτος* ή *κράτος-έθνος* (*nation*), το οποίο μάς είναι γνωστό και ως *πολιτικό έθνος*[2], ενώ συνυπάρχουν οι όροι *εθνότητα* και *εθνική κοινότητα*, αντίστοιχοι των

[1] Ο όρος *έθνος*, εν χρήσει στον ελληνικό κόσμο ήδη από την αρχαίους και τους μεσαιωνικούς χρόνους, αποτελεί επί της ουσίας στην προκειμένη περίπτωση απόδοση στην ελληνική γλώσσα του μεταγενέστερου δυτικού όρου *nation*.

[2] Η έννοια του έθνους-κράτους θεωρείται ότι πρωτοπαρουσιάζεται στα μέσα του 17[ου] αιώνα στην Αγγλία, όπου ως έθνος ορίζεται «… *ένας μεγάλος αριθμός οικογενειών με κοινότητα αίματος, που γεννήθηκαν στην ίδια χώρα και που ζουν κάτω από την ίδια κυβέρνηση-εξουσία*». Την ίδια κατά βάση αντίληψη περί έθνους είχαν και οι Βορειοαμερικανοί. Αργότερα, με την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης (1789), θα υιοθετηθεί μια παρόμοια, ώς έναν βαθμό, εκδοχή περί «πολιτικού έθνους», το οποίο οριζόταν ως «*μια κοινότητα ανθρώπων που είναι ίσοι ανάμεσά τους και που τους ενώνει ο κοινός στόχος του αγώνα για την ελευθερία*». Βλ. σχετ. Ν. Ψυρούκης, *Το εθνικό ζήτημα*, Λευκωσία 2003, σ. 24.- Ένας άλλος ορισμός για το νεωτερικό *πολιτικό έθνος* είναι «*η συνισταμένη των βουλήσεων των πολιτών που εμπνέονται από κοινά ιδανικά και τείνουν προς κοινούς στόχους*». Βλ. σχετ. Ι. Δημάκης, *Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός και Εθνικισμός στη Νεότερη Ευρώπη*, Αθήνα 1983, σ. 19.- Κατ' άλλους, πάλι, αποτελεί «*ένα σύνολο προσώπων και κοινωνικών ομάδων υπό ένα κράτος, στα πλαίσια ενός γεωγραφικού χώρου όπου παράγει –έστω και τυπικά– δικαιώματα και υποχρεώσεις, δυνατότητα κοινωνικής εξέλιξης και ικανότητα κοινωνικής μετακίνησης για όλους, όπου αυτή η "κοινωνική παραγωγή" αποτελεί μέσο, κριτήριο και αποτέλεσμα ενσωμάτωσης στο κοινωνικό γίγνεσθαι όλο και περισσοτέρων*». Βλ. σχετ. Ν. Κοτζιάς, *Πατριωτισμός και Αριστερά*, Αθήνα 2014, σ. 56.- Η μαρξιστική προσέγγιση, τέλος, ορίζει το έθνος ως μια «*ιστορικά διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ανθρώπων, που εμφανίστηκε πάνω στη βάση της κοινότητας της γλώσσας, του εδάφους, της οικονομικής ζωής και της ψυχοσύνθεσης που εκδηλώνεται στην κοινότητα του πολιτισμού*». Βλ. σχετ. Ι.Β. Στάλιν, *Ο Μαρξισμός και το Εθνικό Ζήτημα*, Βιέννη 1913 (επανέκδοση 1952), σ. 334.

ethnie[3] και *ethnicity*[4]. Αυτή πάντως η δυτικής προέλευσης προσέγγιση περί έθνους-ενώσεως πολιτών που ζουν εντός μιας συγκεκριμένης, περιγεγραμμένης και αυστηρά οριοθετημένης εδαφικής επικράτειας» βρίσκεται σε αντιδιαστολή με την αρχαία αλλά, όπως έχει υποστηριχθεί, και με την υστεροβυζαντινή ελληνική παράδοση[5], που ορίζει το έθνος ως μια ομάδα ανθρώπων κοινής καταγωγής και κοινού πολιτισμού και όχι μιας κρατικής οντότητας[6]. Υπ᾽ αυτήν την έννοια, δεν εκφράζει την ελληνική ιδιοπροσωπία, όπως συνάγεται από τη σχετική εργογραφία ελληνοκεντρικών διανοητών του περασμένου αιώνα[7], αλλά και βάσει σχετικών στοιχείων

[3] Ο όρος *ethnie* είναι δηλωτικός των πληθυσμιακών ομάδων με κοινή καταγωγή και πολιτισμό, που δεν διαθέτουν ωστόσο το δικό τους εθνικό κράτος. Βλ. σχετ. A. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, μτφρ. Ε. Πέππα, Αθήνα 2000, σ. 10.

[4] Ο όρος *ethnicity* αναφέρεται σε κοινότητες με εθνοτικά χαρακτηριστικά που προϋπάρχουν του εθνικού κράτους ή περιλαμβάνονται σ᾽ αυτό. Βλ. σχετ. Α. Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;*, Αθήνα 2005, σ. 67.

[5] Γ. Κεκαυμένος, «Ο Γεννάδιος Σχολάριος και το Ελληνικό Έθνος», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 11 (Χειμώνας 2015), σ. 169.

[6] «...ὅμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον καὶ θεῶν ἱδρύματα κοινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα». Βλ. σχετ. Ἡρόδοτος, *Ἱστορίης Ἀποδέξεως* (8ο βιβλίο, «Ουρανία», 144, στ. 14-16).

[7] Η οπτική αυτή περί έθνους διαδόθηκε και στον ελλαδικό χώρο, μέσω δυτικών επιδράσεων, ωστόσο σημαντικοί Έλληνες διανοούμενοι υπήρξαν πολέμιοι αυτού του είδους της προσέγγισης, εμμένοντας κατά κάποιο τρόπο στον παραπάνω ορισμό, διαχωρίζοντας τις έννοιες του κράτους και του έθνους και αντιδιαστέλλοντας την ελληνική περίπτωση με εκείνες άλλων εθνικών κρατών της υφηλίου και ιδίως της Δύσεως και του Νέου Κόσμου, όπου επικρατούσαν διαφορετικές συνθήκες και όπου ακολουθήθηκε μια διαφορετική εξελικτική πορεία. Ενδεικτικά, ο Ίων Δραγούμης αναφέρει ότι, σε αντιδιαστολή με «*τους πολιτειακούς οργανισμούς της νότιας Αμερικής ή της Αυστραλίας (…) Το κράτος δεν έγινε για το κράτος, ειδεμή τι ενδιαφέρο θα είχε; Είναι παιδί του έθνους, καρπός του, γέννημά του, και γι᾽ αυτό του έχει κάποια σημαντική υποχρέωση – να το φυλάγη (…). Το κράτος είναι το ποκάμισο που μπορεί να φορέσει ένα έθνος, άξιο για πολιτική αυθυπαρξία και που κάποτε δεν το σκεπάζει ολάκερο (…). Το κράτος δεν είναι η ζωή. Το κράτος –κέντρο πολιτικό του έθνους– γίνηκε όχι για να ζήση αυτό το ίδιο, παρά για να φυλάξη του έθνους τη ζωή*». Βλ. σχετ. π.χ. Ί. Δραγούμης, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Αθήνα 1914 (επανέκδοση, Αθήνα 1991), σσ. 37, 39.- Η παραπάνω θέση είναι συμβατή με εκείνη συγχρόνων μελετητών, οι οποίοι κάνουν διαχωρισμό ανάμεσα σε έθνη τα οποία προσδιορίζονται ως *συσσωματώσεις πολιτών που ζουν σε μια συγκεκριμένη εδαφική επικράτεια* (π.χ. κράτη Ευρωπαίων αποίκων της Αμερικής), και ανάμεσα σε έθνη τα οποία *έχουν τις ρίζες τους σε έναν παλαιότερο εθνοτικό πυρήνα και των οποίων η συνοχή εδράζεται στην κοινή πολιτισμική ταυτότητα των μελών τους ή και στην ιδέα της κοινής τους καταγωγής* (π.χ. χώρες της Ανατολικής Ευρώπης). Βλ. σχετ. Smith, *ό.π.* (υποσημ. 3), σσ. 123-124.- Παρόμοια δε προσέγγιση είχαν Δυτικοί που επισκέφθηκαν την Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα, όπως ο Αμερικανός ιεραπόστολος J. Robertson (1796-1881), ο οποίος, επιχειρώντας να ερμηνεύσει τα αίτια της αποτυχίας του εγχειρήματος του προσηλυτισμού των γηγενών στον Προτεσταντισμό κατά τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους, διαπίστωνε «*τον άρρηκτο δεσμό του θρησκεύματος με την εθνική υπόσταση των Ελλήνων*» και ότι «*η εθνική ταυτότητα συγκροτήθηκε στη βάση της κοινής γλώσσας και θρησκείας*», βάσει δηλαδή πολιτισμικών παραμέτρων και όχι πολιτικών. Βλ. σχετ. Π. Δαναηλάκη, *Αμερική και προτεσταντισμός. Η "Ευαγγελική Αυτοκρατορία" και οι οραματισμοί των Αμερικανών μισιοναρίων για την Ελλάδα το 19ο αιώνα*, Αθήνα 2005, σσ. 58, 279-280.- Συνεπώς, «*το ελληνικό έθνος δεν συγκροτεί μια ενιαία πολιτειακή κοινωνία, δεν διαμεσολαβείται ως προς την κοινωνική του λειτουργία στο κράτος, δεν ενσαρκώνεται, ούτε ιστορείται δι᾽ αυτού*». Βλ. σχετ.

που παρατίθενται πιο κάτω.

Ως εκ τούτου, δεν θα πρέπει να συγχέονται, τουλάχιστον στην περίπτωσή μας και στην ευρύτερη περιοχή μας, οι όροι *έθνος*, όπως αυτός εκφράζεται στη διαχρονία του μέσα από ποικίλες παραλλαγές και εκφάνσεις[8], και *πολιτικό έθνος*, που αποτελεί αμιγώς προϊόν της Νεωτερικότητας (Δυτική Ευρώπη, τέλη 18ου αι.)[9]. Η γενικευμένη ταύτιση του όρου «έθνος» με την έννοια του «πολιτικού έθνους» γεννά προβληματισμούς, ιδίως στις περιπτώσεις των λεγομένων «ιστορικών εθνών», των οποίων η διαμόρφωση προηγείται κατά πολύ εκείνης του σχηματισμού των εθνικών κρατών της εποχής του Διαφωτισμού και της Νεωτερικότητας. Ο περιορισμός – στο πλαίσιο ορισμένων νεώτερων τάσεων στην ιστοριογραφία– του ιστορικού βάθους λαών που αποτελούσαν αποδεδειγμένα διακριτές πληθυσμιακές οντότητες με ιδία ταυτότητα, ήδη από τον Μεσαίωνα (Άγγλοι, Σκώτοι, Καταλανοί, Γάλλοι, Γερμανοί, Πολωνοί, Ρώσοι, Σέρβοι, Κροάτες, Βούλγαροι, Αλβανοί κ.ά.), ακόμη και από την Αρχαιότητα (Έλληνες, Αιγύπτιοι, Αιθίοπες, Εβραίοι, Αρμένιοι, Ιρανοί, Ινδοί, Κινέζοι, Ιάπωνες κ.ά.), έχει τεθεί στο στόχαστρο της κριτικής άλλων ερευνητών οι οποίοι δεν συμφωνούν με τη θέση ή το «αξίωμα» της ανυπαρξίας οιασδήποτε μορφής εθνικής συνείδησης στην περιοχή μας πριν από τα τέλη του 18ου αιώνα, οπότε αναδύθηκε η αστική τάξη, η οποία και απέκτησε δεσπόζουσα θέση στα των ευρωπαϊκών κοινωνιών.

Κύριο πεδίο επιστημονικής και ιδεολογικής αντιπαράθεσης μεταξύ ιστορικών στη χώρα μας αποτελεί μεταξύ άλλων ο χρόνος και ο τρόπος γένεσης και διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους και της (νεο)ελληνικής εθνικής συνείδησης. Σύμφωνα με μια άποψη, η ιστορία του ελληνικού έθνους ξεκινάει μόλις στα 1830, όταν ιδρύθηκε το μετέπειτα «Βασίλειον της Ελλάδος», ή, σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή, στα τέλη του 18ου αιώνα, ελέω του ρεύματος του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης (1789)[10]. Οι δε

Γ. Κοντογιώργης, *Έθνος και "εκσυγχρονιστική" νεοτερικότητα*, Αθήνα 2006, σ. 24.

[8] Το γενικό φαινόμενο της ύπαρξης στοιχείων εθνικής αυτοσυνειδησίας, κατά την προνεωτερική περίοδο, το οποίο δεν συνδέεται απαραιτήτως με την ύπαρξη κάποιων κρατικών δομών, μας είναι γνωστό και ως *«λαϊκός πρωτοεθνικισμός»*. Βλ. σχετ. E. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 έως σήμερα*, μτφρ. Χ. Νάντρις, Αθήνα 1994, σσ. 70-115.

[9] Δημάκης, *ό.π.* (υποσημ. 2), σσ. 17-20.

[10] Σύμφωνα με μερίδα ιστορικών, η γένεση του ελληνικού έθνους, όπως και όλων των άλλων εθνών, είναι αποκλειστικό δημιούργημα του Διαφωτισμού και της Νεωτερικότητας (τέλη 18ου αι.), ενώ από άλλους υποστηρίζεται η άποψη ότι η ελληνική εθνική ταυτότητα δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά μια μετέπειτα «κατασκευή» του Κράτους, που, μέσα από τους μηχανισμούς του (π.χ. εκπαίδευση, στρατός κ.τ.λ.), κατόρθωσε να δημιουργήσει εκ του μηδενός ένα κίβδηλο «ελληνικό έθνος», βασισμένο σε «φαντασιακά» δεδομένα, όπως φέρεται να συνέβη και σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Βλ. σχετ. Μ. Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα 1997, σσ. 27-28, 116.- T. Sansaridou-Hendrickx, "The awakening of greek national consciousness during the 13th century" (part I), *Anno Domini* 1 (2003), σσ. 84-94.- Λιάκος, *ό.π.* (υποσημ. 4), ιδίως σσ. 57-62, 149-156.- Του ίδιου, «Καιρός να φτιάξουμε τους Έλληνες;», *Το Βήμα* (3-4-2005), http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=165243 [ημ. προσβ. 11-3-2015].- Γ. Κοντογιώργης, «Η γνωσιολογία των συλλογικών ταυτοτήτων», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 1 (Ιανουάριος - Απρίλιος 2011), σσ. 151-152.- Η παραπάνω αντίληψη, που κατά ορισμένους αποτελεί απόπειρα «νεκρανάστασης» των θεωριών

πληθυσμοί που συγκροτούν το ελληνικό έθνος δεν είναι εκείνοι που έχουν ελληνική συνείδηση, ανεξαρτήτως του τόπου διαβίωσής τους, αλλά εκείνοι που απλώς διαμένουν εντός των στενών ορίων αυτού του κράτους, όντας πολίτες του, ανεξαρτήτως μάλιστα καταγωγής και εθνικού/εθνοτικού αυτοπροσδιορισμού[11]. Η μη πάντοτε τεκμηριωμένη λοιπόν ταύτιση των εννοιών «έθνος» και «κράτος», βάσει μιας αντίληψης που συνδέεται στενά με την έννοια του «δικαίου εδάφους», όπως και με εκείνη του λεγόμενου «συνταγματικού πατριωτισμού», έχει οδηγήσει μεταξύ άλλων σε φαινόμενα τα οποία έρχονται σε σύγκρουση με την ιστορική πραγματικότητα, όπως αποδεικνύει ένας διόλου ευκαταφρόνητος αριθμός σχετικών παραδειγμάτων[12].

του Φαλμεράγιερ, έχει αποκρυσταλλωθεί μεταξύ άλλων στην εξής φράση: «*Επιλέγοντας προγόνους οι Νεοέλληνες, δεν έμειναν ανεπηρέαστοι από αυτούς. Αυτή είναι η σημασία του εξελληνισμού του έθνους*». Βλ. σχετ. Λιάκος, ό.π., σ. 143.- Περισσότερα αναφορικά με το παραπάνω φαινόμενο, βλ. ενδεικτικά: Γ. Ταχόπουλος, *Όψεις εθνοαποδόμησης στην Ελλάδα*, Αθήνα 2009, και Γ. Καραμπελιάς, *Η αποστασία των διανοουμένων*, Αθήνα 2012, σσ. 113-181.- Περί του μεταμοντερνισμού και της αποδόμησης στην ιστοριογραφία γενικά, βλ. σχετ. G. Iggers, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού,* μτφρ. Π. Ματάλας, Αθήνα 1999, σσ. 21-28, 156-163, 174-175.

[11] Ακολουθώντας τη λογική αυτή, στα μέσα του 19ου αιώνα οι Θεσσαλοί και μέχρι πριν από έναν περίπου αιώνα οι Βορειοελλαδίτες, οι Μικρασιάτες και οι Κρητικοί δεν ήταν Έλληνες, όπως οι «Παλαιοελλαδίτες». Μέχρι δε και σήμερα, οι Βορειοηπειρώτες, οι Κωνσταντινουπολίτες, οι Κύπριοι, οι Έλληνες της Κριμαίας, όπως και οι απόδημοι ομογενείς γενικά, αντιμετωπίζονται συχνά ως Έλληνες β΄ κατηγορίας (ή και καθόλου ως Έλληνες), δεδομένου ότι δεν αποτελούν πολίτες του ελλαδικού κράτους. Κατ᾽ αυτόν τον τρόπο, κύκλοι εντός αυτού του κράτους επιχειρούν να ιδιοποιηθούν την αποκλειστικότητα της ελληνικότητας, εξοβελίζοντας από αυτήν τούς εκτός των συνόρων Έλληνες, όταν μάλιστα –στον αντίποδα– τείνουν να «εξελληνίζουν» τύποις, και όχι πάντοτε υπό ρεαλιστικές προϋποθέσεις, ακόμη και παρεπιδημούντες αλλοδαπούς προερχόμενους από πολύ μακρινές πολιτισμικά χώρες, πρακτικά μη αφομοιώσιμους. Το γεγονός δε ότι όροι όπως «Ελληνισμός» και «Ρωμιοσύνη» απουσιάζουν από το λεξιλόγιό τους είναι ενδεικτικό των αντιλήψεών τους περί του περιεχομένου της εθνικής μας ταυτότητας.

[12] Η πραγματικότητα κάνει λόγο π.χ. για Ούγγρους της Τρανσυλβανίας και όχι για «ουγγρόφωνους Ρουμάνους», για Σέρβους της Κράινα και όχι για «ορθόδοξους Κροάτες», για Αλβανούς του Κοσσυφοπεδίου και όχι για «αλβανόφωνους μουσουλμάνους Σέρβους», για Έλληνες Βορειοηπειρώτες και όχι για «ελληνόφωνους Αλβανούς», για Κούρδους και όχι για «ορεινούς Τούρκους». Άρα η έννοια του πολίτη κάποιου κράτους δεν ταυτίζεται με την εθνική του συνείδηση. Έχει δε επιχειρηθεί, στο πλαίσιο της παραπάνω λογικής, και η κατασκευή τεχνητών και κίβδηλων «εθνών», κατά το δοκούν, όπως π.χ. του «βοσνιακού-ερζεγοβινιακού», του «μολδαβικού», του «(σλαβο)μακεδονικού», του «(νεο)κυπριακού», καθώς και διαφόρων άλλων στον χώρο της υποσαχάριας Αφρικής. Υπό το ίδιο λοιπόν πνεύμα, ορισμένοι διανοούμενοι, όταν αναφέρονται π.χ. στους Έλληνες της Ελλάδας και της Κύπρου, δεν κάνουν λόγο για «Ελλαδίτες» και «Ελληνοκυπρίους», αλλά για «Έλληνες» και «Κυπρίους», επιδιώκοντας να συρρικνώσουν, κατ᾽ αυτόν τον τρόπο, συνειδητά όχι μόνο το ιστορικό βάθος αλλά και το γεωγραφικό εύρος και τον πληθυσμιακό και πολιτισμικό πλούτο του Ελληνισμού, κάτι που έχει τις απαρχές του στη βρετανική αποικιοκρατική πολιτική έναντι της Μεγαλονήσου και στη συστηματική απόπειρα υπονόμευσης της εθνικής συνείδησης των γηγενών κατοίκων της, με σκοπό τη διαιώνιση της εκεί αποικιοκρατίας. Βλ. σχετ. Α. Μακρίδης, *Τα οκτώ κύματα του κυπριωτισμού,* Λευκωσία 2009, σσ. 9-33.- Γενικότερα πάντως, η σε παγκόσμια κλίμακα πολιτική αποδόμησης της ιστορίας, και

Η διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο

Σε αντιδιαστολή με τη μεσαιωνική Δύση, όπου η εν γένει ταυτότητα των υπηκόων των κρατικών μορφωμάτων καθοριζόταν εν πολλοίς από εκείνη του εκάστοτε τοπικού άρχοντα[13], στην καθ᾽ ημάς Ανατολή η εθνική ταυτότητα συγκροτήθηκε βάσει «*μιας συνείδησης "κοινωνίας", δυνάμει του ανήκειν σε έναν ανθρωποκεντρικά δομημένο κοινό πολιτισμικό χώρο*», «*με όρους ελευθερίας*»[14]. Κατ᾽ αυτόν τον τρό-

της παραχάραξης της συλλογικής μνήμης λαών με ιστορικό βάθος και με ίδια πολιτισμική ταυτότητα (στο πλαίσιο της πολιτιστικής πολιτικής δυτικών αποικιοκρατικών δυνάμεων από την εποχή των νεωτέρων χρόνων, με αποκορύφωμα την εποχή της παγκοσμιοποίησης), συνδέεται, κατά πολλούς, άρρηκτα με τις γεωστρατηγικές επιδιώξεις αυτές που ως στόχο έχουν την καθυπόταξη πληθυσμών μέσα από την υπονόμευση του εθνικού τους φρονήματος και, κατ᾽ επέκταση, της διάθεσής τους για αγώνα για εθνική αυτοδιάθεση. Σχετικά π.χ. με το CDRSEE («Κέντρο για τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη») και τα καθ᾽ υπαγόρευσιν, ατλαντικής εκπορεύσεως, νέα σχολικά βιβλία, βλ. σχετ. αφιερώματα του περιοδικού Άρδην, τχ. 58, 62, 63 και Γ. Καραμπελιάς (επιμ.), *ΜΚΟ και παγκοσμιοποίηση στην Ελλάδα. Από το ίδρυμα Φορντ στον Σόρος και τα γερμανικά ιδρύματα*, Αθήνα 2014, σσ. 203-236.- Αναφορικά με το φαινόμενο του «πολιτιστικού ιμπεριαλισμού» γενικά, βλ. σχετ. Γ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Πολιτιστικός Ιμπεριαλισμός*, Αθήνα 1997.

[13] Στη μεσαιωνική Δύση τα πράγματα φαίνεται ότι ήταν κάπως διαφορετικά, συγκριτικά με τον ελληνικό χώρο, δεδομένης της ύπαρξης εκεί αυστηρά ιεραρχικά δομημένων κοινωνιών, ως απόρροια της επικράτησης της φεουδαρχίας, με νομοθετικά θεσμοθετημένες σχέσεις εξουσίας και εξάρτησης μεταξύ ευγενών και υπηκόων. Σε αντιδιαστολή με το Βυζάντιο της μέσης τουλάχιστον περιόδου, όπου υπήρχε μεν αριστοκρατία όχι όμως και η έννοια της κληρονομικής ευγενείας (πρίγκηπες, δούκες, μαρκήσιοι, κόμητες, βαρώνοι κ.τ.λ.) και όπου μπορούσε να αναρρηθεί στον αυτοκρατορικό θρόνο ακόμη και ένας απλός χωρικός, στη Δύση αποκλειστικός φορέας και νομέας εξουσίας υπήρξε η τάξη των ευγενών, και μάλιστα οικογενειακές δυναστείες που κυβερνούσαν πόλεις-κράτη, κρατίδια ή και βασίλεια. Βλ. σχετ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 294-301.- G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Β΄, μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, Αθήνα 1997, σ. 106.- Γι᾽ αυτό, άλλωστε, η βυζαντινή αριστοκρατία δεν διέθετε οικόσημα, τουλάχιστον μέχρι τη φραγκική κατάκτηση. Βλ. σχετ. Ν. Οικονόμου, «Είχον οι Βυζαντινοί οικόσημα;», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας* 6 (1986), σσ. 10, 17.- R. Ousterhout, "Byzantium between East and West and the origins of Heraldry", in: C. Hourihane (ed.), *Byzantine Art: Recent Studies*, Princeton 2009, σσ. 157-160.

[14] Κοντογιώργης, *ό.π.* (υποσημ. 7), σ. 24.- Του ίδιου, *ό.π.* (υποσημ. 10), σ. 153.- Η διατήρηση στη Ρωμανία, παρά τις όποιες φυγόκεντρες τάσεις, των παραδοσιακών συγκεντρωτικών διοικητικών δομών και της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής ιδεολογίας δεν ευνόησε την ανάπτυξη φαινομένων που συνδέονται με την ύπαρξη μιας δεσποτικής κοινωνίας, όπως παρατηρήθηκε στην πολιτικά κατακερματισμένη μεσαιωνική Δύση, με τις θεσμοθετημένες σχέσεις εξάρτησης μεταξύ των υπαλλήλων και των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, όπου ο δουλοπάροικος δεν διέθετε ιδία ταυτότητα, αλλά το «είναι» του αναγόταν στην ταυτότητα του δεσπότη. Βλ. σχετ. Κοντογιώργης, *ό.π.* (υποσημ. 10), σ. 153.- Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό και με το γεγονός τής μετέπειτα μακραίωνης στον ελλαδικό χώρο οθωμανικής κυριαρχίας, της υποταγής ουσιαστικά σε έναν κρατικό μηχανισμό αλλοφύλων και αλλοθρήσκων, που καταδυνάστευε τον ντόπιο πληθυσμό και που, άρα, είχε έναν εχθρικό χαρακτήρα, συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας διαφορετικής αντιμετώπισης της έννοιας της κρατικής εξουσίας, συγκριτικά π.χ. με τον ευρωπαϊκό Βορρά. Βάσει, λοιπόν, των παραπάνω, εξηγείται εν πολλοίς για ποιον λόγο, σύμφωνα με την ελληνική αντίληψη, το κράτος συνδέεται μεν με το έθνος, δεν

πο, διαμορφώθηκε σταδιακά, αρχής γενομένης από την υστεροβυζαντινή περίοδο, η νεοελληνική εθνική συνείδηση[15].

Ο ελληνόφωνος ορθόδοξος χριστιανικός πληθυσμός, που αποτελούσε και την πλειονότητα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, διαδόχου της Ρωμαϊκής, τουλάχιστον από ένα χρονικό σημείο και ύστερα, αυτοπροσδιοριζόταν με τον όρο «*Ρωμαίοι*» (απ' όπου και προέρχεται το σημερινό «*Ρωμιοί*»)[16], βάσει τουλάχιστον του *Χρονικού του Μορέως* (14ος αι.): «*Διαβόντα γὰρ χρόνοι πολλοὶ αὐτεῖνοι οἱ Ρωμαῖοι, Ἕλληνες εἶχαν τὸ ὄνομα, οὕτως τοὺς ὠνομάζαν, (…) ἀπὸ τὴν Ρώμη ἀπήρασιν τὸ ὄνομα τῶν Ρωμαίων*»[17].

Ο δε δυτικός κόσμος φαίνεται ότι αντιμετώπιζε τους Βυζαντινούς, παρά τις συχνά ανταγωνιστικές και όχι ιδιαιτέρως καλές μεταξύ τους σχέσεις, ως απογόνους των αρχαίων Ελλήνων, όπως μαρτυρεί η παραπάνω φράση, αλλά και η έκθεση του Λιουτπράνδου της Κρεμώνας, απεσταλμένου του Γερμανού αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη το έτος 968 (*De Legatione Constantinopolitana*)[18]. Γενικότερα πάντως, οι Δυτικοί χρησιμοποιούσαν για τους μεσαιωνικούς μας προγόνους τον λατινικό όρο "*Graeci*"[19], αντιμετωπίζοντάς τους ως μια ενιαία –σε σχέση με τους αρχαίους– οντότητα, όπως τουλάχιστον συνάγεται από την ευρέως διαδεδομένη στη Δύση παράδοση της δήθεν τρωικής καταγωγής πολλών δυναστικών οίκων της Ευρώπης, που θεωρούσαν εαυτούς απογόνους του Αινεία, οικιστή της Ρώμης και, βεβαίως, αντιπάλου όλων

ταυτίζεται όμως μαζί του.

[15] Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με τη διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης, βλ. σχετ. Γ. Καραμπελιάς, *Το 1204 και η διαμόρφωση του Νεώτερου Ελληνισμού*, Αθήνα 2006.

[16] Είναι ενδεικτικό ότι και σήμερα οι Κωνσταντινουπολίτες, και γενικότερα οι ομογενείς που διαβιούν στην τουρκική επικράτεια, αποκαλούνται «*Ρωμιοί*», ενώ, ακόμη και μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα, οι εναπομείναντες ελληνόφωνοι απόγονοι των Μανιατών αποίκων (17ος αι.) στο Cargèse της Κορσικής εξακολουθούσαν να αυτοπροσδιορίζονται ως «*Ρωμαίοι*». Βλ. σχετ. Δ. Ρίζος, «Το δαιμόνιο της φυλής» (1975), http://www.ert-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=25257&tsz=0&act=mMainView [ημ. πρόσβ. 4-6-2014], κάτι που ισχύει ακόμη και σήμερα για τους ελληνόφωνους κατοίκους του Πόντου, αλλά και για ηλικιωμένους κατά κανόνα Ποντίους του ελλαδικού χώρου και της πρώην ΕΣΣΔ.- Μια άλλη ονομασία του λαού μας, συνώνυμη των παραπάνω, ήταν το «*Γραικοί*», η οποία έπαψε σταδιακά να χρησιμοποιείται, αρχής γενομένης από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Βλ. σχετ. Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1997, σ. 72.- Καραμπελιάς, *ό.π.* (υποσημ. 15), σ. 38.- Π. Βουτουρής, «Ρωμιοσύνη: το νέο τούτο προϊόν της αλληλουχίας των αιώνων. Το ζήτημα της ελληνικής ταυτότητας στον 19ο αιώνα», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 4 (Ιανουάριος - Απρίλιος 2012), σσ. 46-47.- Επί παραδείγματι, ο λόγιος Μάρκος Μουσούρος αναφέρει στα 1513: «…*τὸν μὲν ἀφ' ἱρῆς Ἑλλάδος οὐχ ἕνα τῶν, οἵ πελόμεσθα τανῦν, Ῥωμαῖοι Γραικοί τε καλούμενοι*», θεωρώντας μάλιστα εαυτόν απόγονο των «*παλαιῶν Ἑλλήνων*». Βλ. σχετ. Α. Πάρδος, «Μάρκου Μουσούρου του Κρητός *Ωδή* στον Πλάτωνα», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 11 (Χειμώνας 2015), σσ. 118, 122.

[17] *Το Χρονικόν του Μορέως*, στ. 794-795, 797.

[18] Δ. Δεληολάνης (επιμ.), *Λιουτπράνδος της Κρεμώνας. Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη του Νικηφόρου Φωκά*, Αθήνα 1997, σσ. 43, 44, 46, 62, 67.- Θ. Κωτσάκης, «Δυτικά αρνητικά στερεότυπα για τους Έλληνες από τον Μεσαίωνα έως σήμερα», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 4 (Ιανουάριος - Απρίλιος 2012), σσ. 72-73.

[19] Καραγιαννόπουλος, *ό.π.* (υποσημ. 13), σ. 529.

των βασιλέων των Αχαιών, των ομηρικών ηρώων του ελληνικού κόσμου, άρα και του Βυζαντίου[20].

Από την πλευρά τους, οι ίδιοι οι Βυζαντινοί, ιδίως οι λόγιοι, είχαν μια παρόμοια αντίληψη περί της καταγωγής τους και περί του μακρινού ιστορικού τους παρελθόντος. Ήδη από τα τέλη του 11ου αιώνα είχε αρχίσει να επαναχρησιμοποιείται, κυρίως σε κύκλους λογίων, ο όρος «*Έλλην*» με την εθνική του σημασία, όπως και κατά την αρχαιότητα, όρος ο οποίος στο μεσοδιάστημα, μετά την επικράτηση του χριστιανισμού, είχε αποκτήσει την έννοια του «παγανιστή»[21]. Κατά δε τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, έλαβε χώρα η λεγόμενη «μακεδονική Αναγέννηση», μια πνευματική κίνηση επιστροφής στην αρχαία ελληνική παράδοση, που αποτελούσε «προγονική κληρονομιά»[22], απόρροια της ολοένα και περισσότερο συνειδητοποίησης των προνομιακών δεσμών των Βυζαντινών με την ελληνική αρχαιότητα εξ αιτίας της ελληνοφωνίας τους[23]. Στο πλαίσιο αυτό, εντάσσεται μεταξύ άλλων η χρήση από λογίους μιας αρχαΐζουσας γλώσσας, που φθάνει ακόμη στο σημείο να μιμείται το γλωσσικό ύφος του Ηροδότου, όπως π.χ. συμβαίνει με την Άννα Κομνηνή, ενώ συχνό είναι και το φαινόμενο της υιοθέτησης αρχαίων ονομασιών για γειτονικούς λαούς, ώστε να υπάρχει προφανώς σύνδεση με την αρχαιότητα (π.χ. *Σκύθαι*, *Δάκαι*, *Τριβαλλοί*, *Πέρσαι* κ.ά.)[24].

[20] Ν. Γιακωβάκη, *Η Ευρώπη μέσω Ελλάδας*, Αθήνα 2006, σ. 100.- Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο,* Αθήνα 2009, σσ. 222-223.

[21] Αρβελέρ, *ό.π.* (υποσημ. 16), σ. 72.- Ν. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος και η διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2004, σ. 69.- Καραμπελιάς, *ό.π.* (υποσημ. 15), σ. 41.- C. Malatras, "The making of an ethnic group: the Romaioi in the 12th-13th centuries", στο Κ. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Δ΄ Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010)*, τόμ. Γ΄, Αθήνα 2011, σ. 427.- Σημειώνεται ότι ο τελευταίος Βυζαντινός αυτοκράτορας, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, αποκαλούσε τους συμπολεμιστές του «*απογόνους Ελλήνων και Ρωμαίων*», «Έλληνες» ως προς την καταγωγή και τον πολιτισμό και «Ρωμαίους» ως προς την κρατική τους υπόσταση. Βλ. σχετ. Γ. Σφραντζής, *Chronicon Majus*, στ. 791.- Ενδεικτική είναι και η άποψη του φιλοσόφου Γεωργίου Γεμιστού ή Πλήθωνος (15ος αι.), που υποστήριζε ότι «*Ἐσμὲν γὰρ οὖν ὧν ἡγεῖσθέ τε καὶ βασιλεύετε Ἕλληνες τὸ γένος ὡς ἥ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ*». Βλ. σχετ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 78.- Ήταν δε εν χρήσει στην ποντιακή διάλεκτο ήδη από τον 15ο αιώνα και ο όρος «*Έλλενες*» και «*ελλενικός*», ενώ ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ήταν γνωστός με την ονομασία «*ο έλλεν Κωνσταντίνος*». Βλ. σχετ. Α. Διαμαντής, *Έθνος και θεσμοί στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η κανονιστική εκτροπή στην ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα 2013, σ. 35.- Έναν σχεδόν αιώνα νωρίτερα, ο Άγιος Νικόλαος Καβάσιλας, σε εγκώμιό του προς τον Άγιο Δημήτριο, έγραφε ότι «*ἐκόσμησε τὴν Ἑλλάδα ταῖς τῶν βαρβάρων νίκαις*», αναφερόμενος περί «*τῶν νῦν ἁπανταχοῦ τῆς ἡμετέρας Ἑλλήνων*». Βλ. σχετ. Διαμαντής, *ό.π.*, σ. 32.- Το φαινόμενο αυτό εντοπίζεται ήδη από τις απαρχές της λατινικής κατάκτησης, τον 13ο αιώνα: Ο αυτοκράτορας της Νικαίας *Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης* (1222-1254), σε επιστολή του προς τον πάπα Ρώμης, αναφέρεται στο γένος των Ελλήνων («*τῷ γένει τῶν Ἑλλήνων ἡμῶν*»), ενώ ο διάδοχός του *Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις* (1254-1258) ονομάζει την ηγεμονία του «*Ελλάδα*»: «*Σὺ δέ ποτ᾽ ἂν ἐκ τῆς Εὐρώπης ἀνέλθῃς εἰς τὴν Ἑλλάδα*». Βλ. σχετ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 71.- Καραμπελιάς, *ό.π.* (υποσημ. 15), σ. 42.

[22] Σβορώνος, *ό.π.,* σσ. 58-59, 67-69.

[23] Αρβελέρ, *ό.π.* (υποσημ. 16), σ. 72.

[24] Β. Παπούλια, «Η τροπή των εθνικών ονομάτων σε γεωγραφικά. Η περίπτωση της Μακεδονίας», στο: Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συμποσίου* (4-6 Οκτ. 1990), ΚΒΕ / ΕΙΕ, Αθήνα 1993, σσ. 690-691.

Μετά δε την εισβολή των σταυροφορικών στρατευμάτων (1204) αλλά και τη σταδιακή επέλαση των Τούρκων (1071-1461), το βυζαντινό κράτος θα συρρικνωθεί εδαφικά, μεταβαλλόμενο σε ένα «εθνικό ελληνικό κράτος», υπό την ηγεμονία των Παλαιολόγων[25]. Κατά κάποιο τρόπο, το παλαιό αυτοκρατορικό - πατριωτικό αίσθημα που γνώρισε το Βυζάντιο σε παλαιότερους αιώνες θα λάβει μετά το 1204, για πρώτη φορά, εθνικό - ελληνικό περιεχόμενο, με την αντίθεση ολόκληρου του Ελληνισμού εναντίον της δυτικής κατάκτησης[26]. Έτσι λοιπόν το 1204 θεωρείται από σημαντική μερίδα μελετητών ως η απαρχή του Νέου Ελληνισμού[27].

Η «εθνική αντίσταση» στο Αιγαίο και ιδίως στην Κρήτη, μετά τη Δ΄ Σταυροφορία

Το Αιγαίο λοιπόν, μετά το πέρας της Δ΄ Σταυροφορίας (1204), κατακτήθηκε από τους Φράγκους και τους Βενετούς, που διαμοίρασαν την επικράτεια της Ρωμανίας (*Partitio Romaniae*) βάσει των συμφερόντων τους[28]. Σε πολλές περιοχές η δυτική κατάκτηση υπήρξε ειρηνική[29], ενώ αλλού οι Λατίνοι κατακτητές συνάντησαν τη σθεναρή αντίσταση των υπολειμμάτων της βυζαντινής στρατιωτικής μηχανής και του ντόπιου πληθυσμού, όπως π.χ. κατά τη μάχη του ελαιώνα του Κούντουρα στη Μεσσηνία (1205) ή κατά την πολιορκία των πελοποννησιακών κάστρων του Αρακλόβου, της Αρκαδιάς (Κυπαρισσίας), της Κορώνης, της Καλαμάτας, του Ακρο-

[25] Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 2007, σ. 34.

[26] Ν. Σβορώνος, *ό.π.* (υποσημ. 21), σσ. 69-70.- Τότε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία *έγινε μια αληθινή ελληνική αυτοκρατορία, διότι όλες οι άλλες εθνότητες διαχωρίστηκαν απ' αυτήν (…). Ενθυμούμενοι τις δόξες του παρελθόντος, ήταν φυσικό να ονειρεύονται την ανακατασκευή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με μια μορφή που να τους εκφράζει, δηλαδή ενός κράτους που θα περιείχε όλους τους Έλληνες και όχι ένα πολυεθνικό κράτος*». Βλ. σχετ. Διαμαντής, *ό.π.* (υποσημ. 21), σ. 28.

[27] Α. Σαββίδης, *Μελέτες βυζαντινής ιστορίας 11ου-13ου αιώνα*, Αθήνα 1995, σσ. 81-82.- Αρβελέρ, *ό.π.* (υποσημ. 16), σσ. 123, 127.- Σβορώνος, *ό.π.* (υποσημ. 21), σσ. 69-71.- Θ. Σανσαρίδου-Hendrickx, *Εθνικισμός και εθνική συνείδηση στον Μεσαίωνα με βάση το Χρονικόν του Μορέως*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 50.- Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατ. Μεσόγειο. Οι σταυροφορικές ηγεμονίες στη Ρωμανία (13ος-15ος αιώνας). Πολιτικές και θεσμικές πραγματικότητες*, Αθήνα 2012, σ. 138.- Υπάρχουν πάντως και μελετητές που τοποθετούν τη γένεση του ελληνικού έθνους, δηλαδή του Νέου Ελληνισμού, στην περίοδο μεταξύ του 10ου και του 13ου αιώνα, ενώ, όπως προαναφέρθηκε, δεν είναι λίγοι εκείνοι που υποστηρίζουν ότι η γένεση του ελληνικού έθνους είναι αποκλειστικό δημιούργημα του Διαφωτισμού και της Νεωτερικότητας – αν όχι του ελληνικού κράτους. Βλ. σχετ. Λιάκος, *ό.π.* (υποσημ. 4), σ. 143.- Κοντογιώργης, *ό.π.* (υποσ. 10), σσ. 151-152, 160.

[28] Περί του διαμελισμού της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, βλ. σχετ. A. Carile, "Partitio Terrarum Imperii Romaniae", *Studi Veneziani* 7 (1965), σσ. 125-305.

[29] Θεωρείται μάλιστα ότι οι κάτοικοι ορισμένων νησιών αντιμετώπιζαν ευμενώς τους Βενετούς κατακτητές, λόγω του ότι πίστευαν ότι θα τους απάλλασσαν από τις συχνές πειρατικές επιδρομές που μάστιζαν το Αιγαίο. Βλ. σχετ. π. Μ. Φώσκολος, «Η Τήνος κατά τη Γκιζοκρατία», στο: π. Μ. Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος. Ιστορία και πολιτισμός*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2005, σ. 147.- Όμως, και αλλού η λατινική κατάκτηση πιθανολογείται ότι έγινε με ευχαρίστηση από τον ντόπιο πληθυσμό, δεδομένης της οικονομικής καταπίεσης και της σκληρής φορολογικής πολιτικής του βυζαντινού κράτους έναντι των υπηκόων του. Βλ. σχετ. Φ. Πέρρα, «Όψεις των σχέσεων μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων», στο: Δ. Μαγριπλής (επιμ.), *Πολιτισμός και διαφορετικότητα. Εμείς και οι άλλοι*, Αθήνα 2007, σ. 111.

κορίνθου, καθώς και στο κάστρο τ' Απαλίρου στη Νάξο κ.α.[30]. Υπήρξαν και περιπτώσεις γηγενών αρχόντων που επέλεξαν ή αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την ιδιαίτερη πατρίδα τους, προτιμώντας τη φυγή από την παραμονή «*ἐν πατρίδι τυραννουμένῃ καὶ ὑπὸ χεῖρα κεῖσθαι λατινικήν*»[31]. Οι δε φυγάδες άρχοντες της Κωνσταντινουπόλεως μετανάστευσαν στη Νίκαια της Μικράς Ασίας, η οποία μετατράπηκε προσωρινά σε μια «*ἐν ἐξορίᾳ*» πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους, μέχρι την ανακατάληψη της Βασιλεύουσας το 1261[32].

Τότε τοποθετείται και η γένεση της πρώτης «Μεγάλης Ιδέας», που ως στόχο είχε την ανάκτηση των χαμένων εδαφών από τους ξένους κατακτητές που είχαν εισβάλει στην *πατρίδα*[33]. Έτσι, καταβλήθηκαν σημαντικές προσπάθειες από τους αυτοκράτορες της Νικαίας, αλλά και μετέπειτα από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261-1282), σε συνεργασία με τους Γενουάτες, για ανακατάληψη χερσαίων και νησιωτικών εδαφών από τους Φράγκους και τους Βενετούς. Στο πλαίσιο αυτό, έγινε η ανακατάληψη ορισμένων νησιών των Κυκλάδων[34], ενώ εστάλησαν και εκστρατευτικά σώματα στην Κρήτη, με σκοπό την επανενσωμάτωση της Μεγαλονήσου στο βυζαντινό κράτος, συνδράμοντας παράλληλα τους

[30] W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα (1204-1566)*, μτφρ. Α. Φουριώτης, Αθήνα 1997, σσ. 75-79, 84.- P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο (1204-1500)*, μτφρ. Γ. Κουτσουνέλος, Αθήνα 1998, σσ. 128-134, 144-150, 252, 546-547.

[31] Χ. Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα - Βενετικές και γενουατικές κτήσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Θ΄, Αθήνα 1980, σ. 264.- Της ίδιας, «Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13ο αιώνα», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 21 (2000), σ. 11.

[32] Αρβελέρ, *ό.π.* (υποσημ. 16), σσ. 124-128.

[33] Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, μόλις απελευθερώθηκε η Κωνσταντινούπολη (1261), απευθυνόμενος σε ολόκληρο τον βυζαντινό κόσμο, εξέδωσε χρυσόβουλλο το οποίο υπήρξε ένας οιονεί νέος πολιτικός χάρτης της αναστημένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας: «*αὐτῆς ὡσανεί τινος καρδίας τῆς πατρίδος παθούσης συνενεκρώθησαν πάντα, καὶ τὰ μὲν Ἰταλοὶ τὰ δὲ Πέρσαι Βούλγαροί τε καὶ Τριβαλλοὶ καὶ πάντες ἄλλοι διεμερίσαντο (...) καί γε ἐλπίζειν, ὥσπερ καταπεσούσης ταύτης συγκατέπιπτον τὰ λοιπά, οὕτως ἀνακληθείσης αὐτῆς οὐκ ἔστιν ὅπως οὐκ ἀνακληθήσεσθαι ταῦτα (...) καὶ οὕτω πάλιν τὸ κενωθὲν ἀναπληρωθήσεται...*». Βλ. σχετ. Αρβελέρ, *ό.π.* (υποσημ. 16), σσ. 123-131, 133.- Κοντογιώργης, *ό.π.* (υποσημ. 10), σ. 167.- Τα παραπάνω υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας πρώιμης εθνικής συνείδησης, ενός είδους «βυζαντινού πατριωτισμού», ο οποίος αντιμαχόταν τους εισβολείς, όχι μόνο τους Δυτικούς, αλλά και τους Τούρκους και τους Βουλγάρους (13ος αι.). Διαπιστώνεται εδώ η πεποίθηση του ιδίου του αυτοκράτορα, αλλά προφανώς και των ομοεθνών υπηκόων του, ότι η πατρίδα τους είχε γίνει στόχος εισβολής αλλοφύλων, οι οποίοι θα έπρεπε να εκδιωχθούν από εκεί ως κατακτητές, ώστε να επέλθει η «εθνική αποκατάσταση». Η διαπίστωση αυτή λοιπόν θέτει εν αμφιβόλω το κατά πόσον είναι δόκιμη η απάλειψη –στις ημέρες μας– των όρων «Φραγκοκρατία», «Βενετοκρατία», «Λατινοκρατία» και πρωτίστως του όρου «Τουρκοκρατία» (ο οποίος συχνά αντικαθίσταται από τον όρο «οθωμανική περίοδος»), δεδομένου ότι κατά την εποχή εκείνη, όπως αποδεικνύεται, υπήρχε όχι μόνο συνείδηση της ετερότητας μεταξύ κατακτημένων και κατακτητών, αλλά και η πεποίθηση των κατακτημένων ότι οι ίδιοι αποτελούσαν τα θύματα μιας επεκτατικής πολιτικής των γειτόνων τους και ότι είχαν «ηθικό χρέος» να απελευθερώσουν, όχι μόνο τους εαυτούς τους, αλλά και τους ομοεθνείς τους που ζούσαν σε εδάφη υπό ξενική κυριαρχία. Η δε μετέπειτα φράση, προερχόμενη από τους λαϊκούς θρήνους για την άλωση της Πόλης (1453) «*πάλι με χρόνους με καιρούς, πάλι δικά μας θα 'ναι*», απηχεί επίσης αυτήν την πραγματικότητα.

[34] W. Miller, *ό.π.* (υποσημ. 30), σ. 648.

εκεί εξεγερμένους κατοίκους[35].

Θεωρείται δε γενικά ότι οι νησιώτες αντιμετώπιζαν τα βυζαντινά στρατεύματα ως ελευθερωτές και ότι ταυτίζονταν με τους υπόλοιπους ελληνόφωνους πληθυσμούς[36], βάσει και των λεγομένων του Βενετού αξιωματούχου Marin Sanudo Torsello (1270-1343): "*Il Cuor loro é volto alle cose Greche, e quando potessero mosrtarlo liberamente, lo farianno*"[37].

Είναι χαρακτηριστικό ότι εν μέσω βενετικής κατοχής ο ντόπιος πληθυσμός της Κρήτης, ιδίως της υπαίθρου, εξεδήλωνε τα αντιστασιακά του φρονήματα, όχι μόνο μέσα από τον ένοπλο αγώνα, αλλά π.χ. και μέσα από την αναγραφή σε εκκλησίες κτητορικών επιγραφών που μνημόνευαν τα ονόματα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, οι οποίοι θεωρούνταν ως οι μόνοι νόμιμοι ηγεμόνες της Μεγαλονήσου[38]. Με τη συναίσθηση λοιπόν ότι η γλώσσα, το δόγμα και η κοινή καταγωγή αποτελούσαν τους συνεκτικούς δεσμούς που τους ένωναν με τους πληθυσμούς του βυζαντινού κράτους, οι γηγενείς κάτοικοι της Κρήτης επέμεναν στη διατήρηση του ίδιου θρησκευτικού κλίματος με εκείνο που επικρατούσε στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο της Αυτοκρατορίας[39].

35 Η παροχή βυζαντινής στρατιωτικής συνδρομής σε εξεγερμένους ελληνόφωνους ορθόδοξους πληθυσμούς του Αιγαίου που ζούσαν υπό λατινική κυριαρχία εντασσόταν σε ένα ευρύτερο μεγαλεπήβολο πρόγραμμα των μέσων του 13ου αιώνα για ανάκτηση των χαμένων εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, υπό το πνεύμα ενός ουτοπικού, κατά μία άποψη, πατριωτισμού. Βλ. σχετ. Αρβελέρ, *ό.π.* (υποσημ. 16), σ. 133.- Στην Κρήτη, βυζαντινές δυνάμεις αποβιβάστηκαν περί το 1262 στην περιοχή των Χανίων, με σκοπό τη συνδρομή των ντόπιων επαναστατών, καταλαμβάνοντας μάλιστα το φρούριο του Αλμυρού. Οι κινήσεις του Μιχαήλ Παλαιολόγου βρήκαν ανταπόκριση σε ομάδα Κρητικών αρχόντων, που απέβλεπε στην ένωση της Κρήτης με την Αυτοκρατορία, ενώ το κίνημα θεωρείται ότι το υποδαύλιζε ο ντόπιος κλήρος, που έβλεπε στο πρόσωπο του νέου Βυζαντινού αυτοκράτορα τον μόνο φορέα της πολιτικής εξουσίας στην Κρήτη και τη μόνη δύναμη που θα μπορούσε να επανασυνδέσει την Κρητική Εκκλησία με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Η επανάσταση αυτή κατέληξε τελικά έπειτα από τρία χρόνια (1265) σε αποτυχία. Βλ. σχετ. Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990, σ. 177.- Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1228, είχε ξεσπάσει η επανάσταση των Σκορδίληδων και των Μελισσηνών, οι οποίοι ζήτησαν και έλαβαν από τον αυτοκράτορα της Νικαίας Ιωάννη Βατάτζη βοήθεια αποτελούμενη από 33 πλοία και σημαντικό αριθμό στρατιωτών, κυρίως στην περιοχή Ρεθύμνης. Οι Βενετοί αντέδρασαν αποτελεσματικά και έτσι η βυζαντινή βοήθεια αναγκάστηκε να ανακληθεί. Τα τελευταία στρατεύματα από τη Νίκαια αποχώρησαν με συνθήκη από το φρούριο του Αγίου Νικολάου (Μεραμπέλλου) το 1236. Βλ. σχετ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 176.- D. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία*, Αθήνα 2004, σ. 222.- Κάτι ανάλογο συνέβη και κατά τον 14ο αιώνα, όταν Κρητικοί επαναστάτες υπό την ηγεσία των Καλλέργηδων, σε συνεργασία με τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο, επιχείρησαν να αποτινάξουν τη βενετική κυριαρχία, πολεμώντας μάλιστα υπό τη σημαία του Βυζαντίου (1364-1367). Βλ. σχετ. Δετοράκης, *ό.π.*, σσ. 190-191.

36 W. Miller, *ό.π.*, σ. 647.

37 «*Η καρδιά τους χτυπά μπροστά σε κάθε τι ελληνικό και, αν είχαν την ευκαιρία να φανερώσουν τα πραγματικά τους αισθήματα, θα το έκαναν*». Βλ. σχετ. C. Hopf, *Chroniques Greco-Romanes inèdites ou peu connues*, Βερολίνο 1873, σ. 143.

38 Χ. Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)», στο: Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, Ηράκλειο 1988, σσ. 130-131.- D. Tsougarakis, «La tradizione culturale bizantina nel primo periodo della dominazione veneziana a Creta. Alcune osservazioni in merito alla questione dell'identità culturale», στο: G. Ortalli (επιμ.), *Venezia e Creta*, Βενετία 1998, σ. 511.

39 Χ. Μαλτέζου, «Η ιστορία της Κρήτης κατά τον

Η προσήλωσή τους αυτή στο ιδεώδες της αντίστασης, ένοπλης και πνευματικής, εναντίον των ξένων κατακτητών και της εθνικής αποκατάστασης θα εκδηλωθεί εμπράκτως και με την αποστολή Κρητικών εθελοντών στην πολιορκούμενη από τους Τούρκους Κωνσταντινούπολη (1453), (σύμφωνα με την παράδοση, υπό τον Σφακιανό Μανούσο Καλλικράτη), οι οποίοι, και μετά την άλωση της Πόλης, εξακολουθούσαν να μάχονται σε τρεις πύργους των τειχών της, σκορπώντας τον θάνατο στους κατακτητές, αναγκάζοντας τον σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ τον Πορθητή να τους επιτρέψει να αποχωρήσουν με τον οπλισμό τους[40]. Στο άκουσμα δε των θλιβερών νέων της αλώσεως, οι κάτοικοι της Μεγαλονήσου εξεγέρθηκαν υπό τον Σήφη Βλαστό κατά των Βενετών (1453-1454), επιχειρώντας να υλοποιήσουν το ουτοπικό όραμα της αναβίωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με κέντρο πλέον την Κρήτη[41]. Το γεγονός λοιπόν ότι εκδηλώθηκαν επαναστατικά κινήματα, όχι μόνο στο πλαίσιο της πολιτικής αποκατάστασης του βυζαντινού κράτους, αλλά και αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Οθωμανούς Τούρκους, δικαιώνει τη διαπίστωση ότι οι Κρητικοί ταυτίζονταν με τους πληθυσμούς της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας[42].

Η ανάπτυξη μιας πρώιμης ελληνικής εθνικής ταυτότητας και οι ιδεολογικές συγκρούσεις μεταξύ Ελληνορθοδόξων και Βενετών στο Αιγαίο (13ος - 15ος αι.)

Βάσει λοιπόν των παραπάνω, μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Σταυροφόρους παρατηρείται το φαινόμενο της ενίσχυσης των ήδη προϋπαρχόντων αντιλατινικών αισθημάτων:

> Το αντιλατινικό αίσθημα, βαθιά ριζωμένο έως τότε στον φτωχό λαό, στον ευσεβή, προληπτικό και αιχμάλωτο μιας απλοϊκής θρησκευτικότητας, παίρνει τώρα τις διαστάσεις μιας εθνικής απαίτησης»[43]. Θα προσθέταμε επίσης ότι «μολονότι εθνική συνείδηση, με την έννοια που αποδίδεται σήμερα, δεν υπάρχει κατά την περίοδο την οποία εξετάζουμε, ιδίως κατά τους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας, οι μαρτυρίες των πηγών οδηγούν στο συμπέρασμα ότι (…) η ιδέα της αυτοκρατορίας ταυτίζεται με την ιδέα της Ορθοδοξίας. Το θρησκευτικό αίσθημα των κατοίκων, οξυμμένο, εξαιτίας των αντιθέσεων με το ετερόδοξο ξένο στοιχείο, συγχέεται στην αρχή

15ο αιώνα με βάση αρχειακά τεκμήρια», στο: Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα 2010, σ. 27.- Ο δε Marin Sanudo Torsello σημειώνε: «*Ας παραδεχτούμε ότι μπορεί να κυριαρχούμε στο μεγαλύτερο μέρος των εδαφών της αυτοκρατορίας, αλλά ποτέ δεν θα μπορέσουμε να υποτάξουμε την καρδιά του λαού αυτού στη Ρωμαϊκή Εκκλησία*». Βλ. σχετ. Μαλτέζου, *ό.π.* (υποσημ. 31), σ. 15.

40 Γ. Σφραντζής, *Chronicon Majus*, στ. 1018-1027.

41 Δετοράκης, *ό.π.* (υποσημ. 35), σ. 193.

42 Μαλτέζου, *ό.π.* (υποσημ. 38), σ. 130.

43 Αρβελέρ, *ό.π.* (υποσημ. 16), σ. 126.- Σημειώνεται επίσης ότι «*οι βυζαντινοί διανοούμενοι, προσκολλημένοι περισσότερο στην αρχαία παιδεία, και ο βυζαντινός λαός, προσκολλημένος κυρίως στην ορθόδοξη παράδοση, θα αναλάβουν μαζί την προσπάθεια να σώσουν το κράτος των ορθοδόξων Ελλήνων, που είναι στο εξής το Βυζάντιο. Αυτή είναι η καταγωγή και η βάση του (ύστερου) βυζαντινού πατριωτισμού (...). Ο πατριωτισμός κατά τη νέα αυτή φάση της βυζαντινής ιστορίας θα συγχέεται με το αντιλατινικό πάθος*». Βλ. σχετ. Αρβελέρ, *ό.π.*, σσ. 74, 117.

και προοδευτικά καταλήγει να ταυτίζεται με την εθνική συνείδηση[44].

Κατ' αυτόν τον τρόπο λοιπόν, η πίστη στην Ορθοδοξία, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη αντιλατινικών αισθημάτων, απετέλεσε καταλυτικό παράγοντα για τη διαμόρφωση μιας πρώιμης ελληνορθόδοξης εθνικής ταυτότητας. Η Εκκλησία και ο πολιτισμός κατέστησαν πεδίο ιδεολογικών αντιπαραθέσεων μεταξύ των δύο πλευρών, ως παράγοντες διαμόρφωσης της «εθνικής αυτογνωσίας» του γηγενούς-κατακτημένου λαού. Η διατήρηση του ορθοδόξου φρονήματος στους κόλπους των λαϊκών –και όχι μόνο– στρωμάτων, το οποίο είχε ταυτιστεί κατά την εποχή εκείνη με την ιδέα μιας «πρώιμης ελληνικότητας», καθώς και η καλλιέργεια –σε επίπεδο λογίων– της αρχαίας ελληνικής παιδείας, που οδηγούσε στη σύνδεση του τότε με την ελληνική αρχαιότητα, θα αποτελέσουν τη βάση για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των ελληνοφώνων ορθοδόξων πληθυσμών και για το πέρασμα στην εποχή του Νέου Ελληνισμού. Η ανακάλυψη των αρχαίων ριζών του γηγενούς λαού, σε συνδυασμό κυρίως με την προσήλωσή του στην ορθόδοξη παράδοση, θα καταστήσει πιο εμφανείς τις διαφορές του με τον αλλόφυλο και ετερόδοξο δυτικό κατακτητή, με τον οποίο μάλιστα έχει συγκρουσιακή σχέση: Μέσα από τη διαπίστωση της μεταξύ τους ετερότητας, αναδεικνύεται η δική του ταυτότητα και διαμορφώνεται η εθνική του αυτοσυνειδησία, απαραίτητη προϋπόθεση για τη συλλογική του επιβίωση υπό συνθήκες ξενικής κατοχής, κάτι που όμως φαίνεται ότι επιδείνωνε το ήδη τεταμένο κλίμα μεταξύ των δύο πλευρών.

[44] Μαλτέζου, *ό.π.* (υποσημ. 38), σ. 130.

Βάσει των παραπάνω, οι βενετικές και γενικότερα οι δυτικές διοικητικές αρχές των νησιών ήταν προφανές ότι δεν θα μπορούσαν να βλέπουν θετικά την παρουσία και τη δράση στην επικράτειά τους μορφωμένων γηγενών, που θα μπορούσαν να συμβάλουν με την επιρροή τους στην ενδυνάμωση του «εθνικο-θρησκευτικού» φρονήματος των κατακτημένων πληθυσμών του Αιγαίου και, επομένως, στη μακροπρόθεσμη αποσταθεροποίηση της εκεί λατινικής κυριαρχίας. Έτσι λοιπόν, δεν ήταν μόνο οι Ορθόδοξοι ιεράρχες, που, λόγω του θεσμικού ρόλου τους, δεν τους επιτρεπόταν η παραμονή στα υπό λατινική κυριαρχία νησιά[45]. Ορισμένοι λόγιοι –λαϊκοί και κληρικοί– φαίνεται ότι αντιμετωπίζονταν με καχυποψία, δεδομένου ότι αντιπροσώπευαν έναν εν δυνάμει κίνδυνο για το βενετικό αποικιοκρατικό καθεστώς.

Παραδείγματος χάριν, ο Κρητικός *Ιωσήφ Φιλάγρης* ή *Φιλάγριος*, ο οποίος υπήρξε μοναχός, θεολόγος ανθενωτικού προσανατολισμού και φιλόσοφος, θεωρείται ότι έφυγε από τον Χάνδακα (Ηράκλειο) –στο πλαίσιο της πολιτικής διώξεων εναντίον των Ορθοδόξων κληρικών και μοναχών και των εκπαιδευτικών τους ιδρυμάτων– και κατέφυγε στα Αστερούσια όρη (Κόφινας). Εκεί, σε υψόμετρο 880 περίπου μέτρων, κοντά στη Μονή των Τριών Ιεραρχών, ίδρυσε στα τέλη του 14ου αιώνα αριστοτελική φιλοσοφική σχολή, ένα «πανεπιστήμιο» της εποχής, μακριά από την έντονη βενετική παρουσία των μεγάλων αστικών κέντρων και των πεδι-

[45] Γ. Δημητροκάλλης, «Οι κατά τον ΙΣΤ΄ αιώνα μητροπολίτες Παροναξίας», *Παρνασσός* 16 (1974), σσ. 400-402.- Δετοράκης, *ό.π.* (υποσημ. 35), σσ. 198-200.

νών περιοχών. Εκεί διδάσκονταν Φιλοσοφία, Αστρονομία, Γραμματική, Θεολογία και Ιατρική. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει, σύμφωνα με μια άποψη, την ύπαρξη μιας αυξημένης –τηρουμένων των αναλογιών– εθνικής αυτοσυνειδησίας τόσο από την πλευρά των Βενετών[46] κατακτητών όσο και από εκείνη των Ελληνορθοδόξων κατακτημένων[47] κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Αναδεικνύει επίσης τον ρόλο και τη σημασία του θρησκευτικού φρονήματος και της ελληνικής παιδείας ως παραγόντων που συνέβαλαν στη σταδιακή διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας του λαού μας, αντιμετωπιζομένων από τους ξένους κατακτητές, όχι τυχαία, ως απειλή για τα συμφέροντά τους και για τη διαιώνιση της κυριαρχίας τους στην περιοχή[48].

Τάσεις πολιτισμικής αφομοίωσης των απογόνων των Λατίνων κατακτητών (14ος - 16ος αι.)

Ο φόβος των Βενετών για την ισχυρή «πνευματική αντίσταση» του ντόπιου στοιχείου φαίνεται ότι δεν ήταν τελικά αβάσιμος. Η ισχυρή εγχώρια πολιτισμική παράδοση, όχι μόνο συνέβαλε στην καλλιέργεια ενός εθνικού και συνακολούθως ενός εξεγερσιακού φρονήματος του ντόπιου πληθυσμού, αλλά και έθεσε τον μειονοτικό πληθυσμό των Δυτικών εποίκων του Αιγαίου και των απογόνων τους σε τροχιά πολιτισμικής αφομοίωσης από την ελληνορθόδοξη πλειονότητα.

Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, ήδη από τον 14ο αιώνα, είχε παρατηρηθεί μια πολιτισμική αφομοίωση των εκεί Λατίνων από το ελληνικό στοιχείο. Μεγάλος αριθ-

[46] Η ιδιαίτερη ταυτότητα των κατά βάση εμπόρων και θαλασσοπόρων Βενετών αποκρυσταλλώνεται στην εξής φράση: “*Semo prima Venesiani e po Cristiani*” («Είμαστε πρώτα Βενετοί και έπειτα χριστιανοί»). Απόρροια της συνείδησης της ετερότητάς τους με τους κατακτημένους Ελληνορθοδόξους αποτελεί και το γεγονός ότι στην πρόσκλησή τους για κατάληψη των Κυκλάδων από ιδιώτες εξαιρέθηκαν οι Έλληνες, για ευνόητους λόγους, ενώ επεβλήθησαν και περιορισμοί στη διαμονή τους εντός των βενετσιάνικων κάστρων της κατακτημένης Ρωμανίας. Βλ. σχετ. Θ. Κωτσάκης, «Η έννοια της εθνικής συνείδησης στη Νάξο και το Αιγαίο κατά τους μεσαιωνικούς και πρώιμους νεώτερους χρόνους», *Ναξιακά* 2 (2012), σ. 114.

[47] Π. Γεωργούδης, «Στο φως αριστοτελική σχολή αντίστασης» (συνέντευξη με τον καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Αθανάσιο Παλιούρα), *Ελευθεροτυπία* (10 Δεκεμβρίου 2011), http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=331034 [ημ. πρόσβ. 4-6-2014].- Μια άλλη περίπτωση όπου ανιχνεύονται στοιχεία σύνδεσης της ταυτότητας των υπό ξενική κυριαρχία Ελλήνων της εποχής εκείνης είναι και εκείνη του λογίου Μιχαήλ Αποστόλη, ο οποίος, επισκεπτόμενος στα 1469 αρχαιολογικό χώρο στην Ιεράπετρα, είδε αρχαία αγάλματα, τα οποία εθαύμασε, τονίζοντας ότι οι δημιουργοί τους ανήκουν στο «γένος των Ελλήνων». Βλ. σχετ. Κ. Τσικνάκης, «Τῷ πόθῳ τῆς θέας τῶν ἀγαλμάτων ῥωννύμενος. Αρχαιολογικές αναζητήσεις στην Κρήτη του 15ου αιώνα», *Θησαυρίσματα* 41-42 (2011-2012), σσ. 491-492.

[48] Η απόπειρα, πάντως, υπονόμευσης του θρησκευτικού φρονήματος των γηγενών Ελληνορθοδόξων κατοίκων του Αιγαίου δεν ήταν μια πολιτική που εφαρμόστηκε μόνο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, αλλά ακολουθήθηκε και μετέπειτα, όπως π.χ. κατά την περίοδο της Αντιμεταρρύθμισης από τους Γάλλους και κατά τον 19ο αιώνα από τους Αμερικανούς, κάτι που εντασσόταν στο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής των δυτικών Μεγάλων Δυνάμεων («πολιτιστικός ιμπεριαλισμός»). Βλ. σχετ. Θ. Κωτσάκης, «Η δράση Δυτικών μισσιοναρίων στο Αιγαίο (16ος - 20ός αι.) και το φαινόμενο του “πολιτιστικού ιμπεριαλισμού”», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 8 (Φθινόπωρο 2013), σσ. 116-128.

μός των Καθολικών του νησιού, απογόνων κατά κύριο λόγο των Βενετών εποίκων του 13^{ου} αιώνα, είχε υιοθετήσει ως όργανο επικοινωνίας του την ελληνική γλώσσα (14^{ος} αιώνας κ.ε.). Κατά δε τον 16^{ο} αιώνα, η ελληνική γλώσσα είχε πλέον επιβληθεί σε βαθμό που πολλοί Βενετοκρητικοί, ακόμη και όσοι δεν είχαν ασπαστεί το ορθόδοξο δόγμα και παρέμεναν Καθολικοί, δεν κατανοούσαν την ιταλική γλώσσα, ενώ κάποιοι από αυτούς είτε ασπάστηκαν την Ορθοδοξία είτε συνήπταν μικτούς γάμους, κάτι που οδήγησε στον βαθμιαίο εξελληνισμό σημαντικής μερίδας τους[49]. Ενδεικτικό της ανάπτυξης μιας ιδιαίτερηςτοπικής ταυτότητας μερίδας των βενετικής καταγωγής κατοίκων της Μεγαλονήσου τον 14^{ο} αιώνα θεωρείται και το γεγονός της «επανάστασης» ή της «αποστασίας» του Αγίου Τίτου, όταν Βενετοκρητικοί εξεγέρθηκαν από κοινού με τους Ελληνορθόδοξους συντοπίτες τους εναντίον της μητρόπολης Βενετίας, εγκαθιδρύοντας τη «Δημοκρατία του Αγίου Τίτου» (1363-1366), αντικαθιστώντας τη σημαία του Αγίου Μάρκου της Βενετίας με εκείνη του ιδρυτή της Εκκλησίας της Κρήτης και προστάτη της νήσου, Αγίου Τίτου[50].

Ανάλογα, πάντως, φαινόμενα γλωσσικής, θρησκευτικής και εν γένει πολιτισμικής αφομοίωσης παρατηρήθηκαν κατά την ίδια περίοδο και στη φραγκοκρατούμενη Κύπρο[51], όπου μάλιστα έλαβε χώρα στάση των φραγκικής καταγωγής ευγενών του νησιού εναντίον των επικυριάρχων Δυτικών ομογενών τους (1369), κάτι που αποτελεί ένδειξη της ύπαρξης μιας υπό διαμόρφωση «τοπικής ιθαγένειας», ανάλογης με εκείνης των βενετικής καταγωγής εξεγερθέντων αρχόντων της Κρήτης[52].

Αναφορικά με την επίσης φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο της ίδιας περιόδου (14^{ος} αι.), θεωρείται ότι έλαβε χώρα μια αφύπνιση της πατριωτικής συνείδησης των εκεί Φράγκων απογόνων των Σταυροφόρων, οι οποίοι έχαναν βαθμιαία την εθνική τους ταυτότητα κάτω από την επιρροή του βυζαντινού πολιτισμού[53]. Στο δε φλωρεντινό Δουκάτο των Αθηνών και των Θηβών (1388-1456), όπου είχαμε μια «ήπια», θα λέγαμε, Λατινοκρατία, η ελλη-

[49] Μαλτέζου, *ό.π.* (υποσημ. 31), σ. 278.- Δετοράκης, *ό.π.* (υποσημ. 35), σσ. 213-214.- A. Laiou, "Venetians and Byzantines: Investigation of Forms of Contact in the Fourteenth Century", *Θησαυρίσματα* 22 (1992), σ. 38.- M. Georgopoulou, *Venice's Mediterranean colonies. Architecture and Urbanism*, Cambridge 2000, σ. 261.

[50] Επί του βραχύβιου αυτού καθεστώτος διακηρύχθηκε μεταξύ άλλων η ισονομία και η σχετική ισοτιμία μεταξύ Ορθόδοξης και Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, εξέλιπαν πλέον οι διώξεις και οι περιορισμοί κατά του ορθοδόξου κλήρου, ενώ αρκετοί Βενετοί αποκήρυξαν το καθολικό δόγμα και έγιναν Ορθόδοξοι. Τα παραπάνω στοιχεία αποδεικνύουν για ακόμη μία φορά τη σύνδεση μεταξύ της υπό διαμόρφωση τότε νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας με την Ορθοδοξία. Βλ. σχετ. Μαλτέζου, *ό.π.* (υποσημ. 38), σσ. 125-126.- Δετοράκης, *ό.π.* (υποσημ. 35), σσ. 187-190.- Α. Παπαδία-Λάλα, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα. Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», στο: Χ. Μαλτέζου (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Αθήνα 1993, σ. 178.

[51] Ν. Μοσχονάς, «Ετερόγλωσσοι πληθυσμοί και επικοινωνία στο φραγκικό βασίλειο της Κύπρου», στο: Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου* (4-6 Οκτωβρίου 1990), ΚΒΕ / ΕΙΕ, Αθήνα 1993, σσ. 141-144.- Α. Πάρδος, «Το ιδεολογικό και πολιτισμικό κρηπίδωμα της κυπριακής Αντίστασης (12^{ος} - 16^{ος} αι.)», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 9 (Άνοιξη 2014), σσ. 110-130.

[52] Πάρδος, *ό.π.*, σ. 121.

[53] Θ. Σανσαρίδου-Hendrickx, *ό.π.* (υποσ. 27), σ. 12.

νική γλώσσα ήταν εν χρήσει σε επίσημα έγγραφα, ανασυστάθηκε η τοπική ορθόδοξη Αρχιεπισκοπή, ενώ ιδρύθηκε και κέντρο ελληνικών σπουδών[54].

Επίσης, στη νήσο Νάξο, κατά την εποχή του Δουκάτου του Αιγαίου (1207-1566), είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται η ελληνική γλώσσα τόσο σε επίσημα δουκικά έγγραφα όσο και σε δουκικές κτητορικές επιγραφές, παράλληλα με την ιταλική και τη λατινική, ενώ αργότερα, μετά την κατάληψη του νησιού από τους Οθωμανούς Τούρκους, το εκεί καθολικό ποίμνιο θα συρρικνωθεί, αφομοιούμενο σε μεγάλο βαθμό από το ορθόδοξο περιβάλλον, εντός του οποίου διαβιούσε[55].

«Ἀπολαύσωμεν πάλι τὰ σκῆπτρα τῆς αὐτοκρατορίας μας καὶ νὰ ἰδοῦμεν ἐλεύθερη τὴν δυστυχισμένην Ἑλλάδα»

Το 1665 ο φιλενωτικός Ναξιώτης ευπατρίδης Κωνσταντίνος Κόκκος, με επιστολή του προς την Αγία Έδρα, ευχόταν την τελική υποταγή της Ανατολικής Εκκλησίας στη Δυτική, ώστε αυτό να γίνει η απαρχή για την απελευθέρωση και την εθνική αποκατάσταση της Ελλήνων: «…*εὐλογίᾳ τῆς μακαριότης του ἀπολαύσωμεν πάλι τὰ σκῆπτρα τῆς αὐτοκρατορίας μας καὶ νὰ ἰδοῦμεν ἐλεύθερη τὴν δυστυχισμένην Ἑλλάδα*»[56]. Εδώ επαναδιατυπώνεται το αίτημα της πρώτης «Μεγάλης Ιδέας», δηλαδή της εθνικής αποκατάστασης μέσω της επανίδρυσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, το οποίο ανιχνεύεται, όπως προαναφέρθηκε, για πρώτη φορά τον 13ο αιώνα και επαναλαμβάνεται την επαύριο σχεδόν της αλώσεως (αρχές 16ου αι.)[57]. Ο Κόκκος ονομάζει την σκλαβωμένη πατρίδα του «*Ελλάδα*», όπως τέσσερις περίπου αιώνες παλαιότερα και ο αυτοκράτορας της Νικαίας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, ενώ θεωρεί ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία είναι το κράτος των προγόνων του, το οποίο και θα πρέπει να αναστηθεί, επαναστεγάζοντας τον υπόδουλο τότε Ελληνισμό. Εδώ μας θυμίζει τους Βυζαντινούς λογίους που είχαν καταφύγει πριν από δύο περίπου αι-

[54] Ντούρου-Ηλιοπούλου, *ό.π.* (υποσ. 27), σ. 129.

[55] Επίσης, σε οικόσημο του δουκικού οίκου των Crispi (1383-1566), εκατέρωθεν του θυρεού απεικονίζονται δύο νέοι, εκ των οποίων ο ένας παίζει τζαμπούνα, το πλέον παραδοσιακό μουσικό όργανο του νησιού, και ο άλλος χορεύει, ένδειξη του ότι οι ιταλικής καταγωγής δούκες είχαν αποκτήσει συν τω χρόνω μια τοπική - «ναξιακή» συνείδηση, διακριτή από εκείνη των προγόνων τους.- Βλ. σχετ. Θ. Κωτσάκης, «Η στάση του λατινικού στοιχείου της Νάξου έναντι του γηγενούς πολιτισμού (13ος - 19ος αι.): η μαρτυρία των υλικών καταλοίπων και των γραπτών πηγών», στο: *Η Νάξος διαμέσου των αιώνων. Πρακτικά του Ε΄ Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διαμέσου των αιώνων»* (Απεράθου, 30 Αυγούστου - 1 Σεπτεμβρίου 2013), υπό δημοσίευση.

[56] Σ. Συμεωνίδης, «"Η ανάκτηση των σκήπτρων της αυτοκρατορίας μας" κατά τον Κωνσταντίνο Κόκκο (1665)», *Ναξιακά* 7/45 (Δεκέμβριος 2002 - Φεβρουάριος 2003), σσ. 6-9.- Κωτσάκης, *ό.π.* (υποσημ. 46), σσ. 115-117.

[57] Ο Κρητικός λόγιος Μάρκος Μουσούρος αναφέρει στα 1513: «*ἢν γάρ τε πόλει Βυζαντίδι πρώτῃ νόστιμον ἀστράψῃ φέγγος ἐλευθερίης (…) Γραικὸς ὁ δουλείᾳ νῦν κατατρυχόμενος, ἀρχαίας ἀρετῆς, ἵν᾽ ἐλεύθερον ἦμαρ ἴδηται, μνήσεται οὐτάζων δήϊον ἐνδομύχως*» [=στην Κωνσταντινούπολη, αν πρώτα εκεί το φως το πολυπόθητο της λευτεριάς αστράψει και φεγγοβολήσει πάλι (...) γιατί τότε ο Γραικός (ο Έλληνας), που σήμερα η σκλαβιά τον κατατρύχει, ευθύς θ᾽ αναθαρρήσει. Τις αρχαίες του αρετές θα θυμηθεί και, για να δει της λευτεριάς τη μέρα, θα ξεσηκωθεί και θα χτυπήσει τον εχθρό εκ των έσω]. Βλ. σχετ. Πάρδος, *ό.π.* (υποσημ. 16), σσ. 122-123.

ώνες από τότε στην Ιταλία, ασπαζόμενοι το δυτικό δόγμα, θεωρώντας τη Δύση ως μικρότερο κακό έναντι των Τούρκων –δεδομένης της κοινής χριστιανικής παράδοσης και του κοινού ελληνορρωμαϊκού τους παρελθόντος–, με σκοπό τη διεκδίκηση υπό καλύτερους όρους μιας πολεμικής κινητοποίησης των χωρών της Δύσεως εναντίον των Οθωμανών[58]. Η γενικότερη δε οπτική του περί της υπό διαμόρφωση (νεο)ελληνικής εθνικής ταυτότητας μάς παραπέμπει σε εκείνες των προρρηθέντων λογίων, οι οποίοι είχαν διατυπώσει εμμέσως για πρώτη φορά το τριμερές σχήμα «Αρχαία Ελλάδα - Βυζάντιο - Νεώτερος Ελληνισμός», αιώνες πριν τους Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο (μέσα 19ου αι.), υποστηρίζοντας την ιδέα της συνέχειας του Ελληνισμού[59].

Από την Προνεωτερικότητα στη Νεωτερικότητα

Όταν έναν και πλέον αιώνα αργότερα θα ξεσπάσει η Γαλλική Επανάσταση (1789) και θα περάσουμε συμβατικά στην εποχή της Νεωτερικότητας, οι ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού θα συναντήσουν εκείνες του ιθαγενούς πολιτισμού, που εκφράζονταν μέσα από τη μεταβυζαντινή παράδοση, και θα τον μπολιάσουν. Μέσα από τη σύζευξη αυτή θα οδηγηθούμε στην υπό σύγχρονους όρους διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, η οποία θα αποκρυσταλλωθεί με την Ελληνική Επανάσταση και τη συνεπακόλουθη ίδρυση του ελληνικού κράτους, κατά το α΄ μισό του 19ου αιώνα[60]. Γεγονός πάντως παραμένει, βάσει των παραπάνω, ότι η σύγχρονη ελληνική εθνική ταυτότητα δεν υπήρξε αποτέλεσμα μιας παρθενογένεσης, αλλά ότι υπάρχουν στοιχεία που αποδεικνύουν την ύπαρξη στο Αιγαίο προγενέστερων μορφών εθνικής αυτοσυνειδησίας, ήδη από τους μέσους ή τους ύστερους βυζαντινούς έως και τους πρώιμους νεώτερους χρόνους. Η όποια λοιπόν εθνική ταυτότητα των Ελλήνων των προνεωτερικών χρόνων δεν οφείλει την ύπαρξή της σε μια άνωθεν καλλιέργειά της, υπαγορευόμενη από κάποια κρατική εξουσία, ούτε το περιεχόμενό της είναι συνυφασμένο με την έννοια του πολίτη κάποιου κράτους. Απεναντίας, εδώ πρόκειται για μια κοινότητα προσώπων με κοινή γλώσσα, κοινή θρησκεία, κοινά ήθη και έθιμα και γενικότερα με κοινή πολιτισμική ταυτότητα, αλλά και με κοινή ιστορία, τα μέλη της οποίας έχουν μια κοινή συνείδηση του «συνανήκειν», κατά την ηροδότεια –τρόπον τινά– αντίληψη, ταυτότητα η οποία σφυρηλατήθηκε από το 1204 και ύστερα, μέσα από την αντίθεση και την πάλη εναντίον του ξένου κατακτητή.

[58] Ι. Χασιώτης, «Η ιδέα της "σταυροφορίας" και η πατριωτική δράση των Ελλήνων λογίων της διασποράς (μέσα 15ου - μέσα 16ου αιώνα)», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ι΄ (1974), σσ. 252-257.- Καραμπελιάς, *ό.π.* (υποσημ. 15), σσ. 309-315.- Πάρδος, *ό.π.* (υποσημ. 16), σσ. 115, 120-123.

[59] Σβορώνος, *ό.π.* (υποσημ. 21), σσ. 93-95.- Καραμπελιάς, *ό.π.*, σ. 314.- Διαμαντής, *ό.π.* (υποσημ. 21), σ. 20.- Πάρδος, *ό.π.*, σσ. 122-123.

[60] Σβορώνος, *ό.π.* (υποσημ. 21), σ. 106.